

Středověká cisterciácká krajina coby hranice.

Příklad Moravy a Papežského státu na počátku 13. století

Jana MICHALČÁKOVÁ

ANOTACE: Tento příspěvek slouží jako jistý epilog k tématu věnovanému krajině v baroku, protože otevírá velké související téma – kulturní krajinu ve středověku. Článek nemá podobu autoritativního výkladu, ale spíše soubor otázek, které mají načrtnout směr dalších možných úvah při snaze o poznání této dosud velmi málo prozkoumané tematické oblasti.

1

Není jednoduché představit v čísle věnovaném baroknímu venkovu příspěvek, který se zabývá krajinou umístěnou do časoprostoru značně odlišného, o několik století staršího, do středověku. Při tomto pokusu je nutno uvědomit si nejen rozdílnost nástrojů pro bádání o krajině středověké a krajině doby pozdější, ale rovněž situaci zatíženou faktem, že „dějiny krajiny“ jsou směrem mezi historickými disciplínami mladým, který si své místo v moderní badatelské obci začal hledat až v 19. století. Uvedená fakta jsou snad i zdůvodněním, proč není studium středověké krajiny a jejích koncepcí tématem v současné historiografii zrovna obvyklým. Avšak právě středověká krajina představuje základ, do kterého ta následující i současná zapustily své kořeny, a je tedy bezesporu oním tradičním prvkem, ze kterého i dnešní krajina doposud těží. Tento příspěvek tak má být spíše souhrnem otázek, nad kterými je dobré se

zamýšlet, a nastíněním obsáhlé problematiky, o kterou bádání rozšířit v případě, že přijmeme výše popsané a středověké krajině vytvoříme v badatelském prostředí prostor, významu její tradice se začneme kontinuálně věnovat a budeme ji hledat pod vrstvami krajiny barokní.

Středověké církevní řády a jejich vztah ke krajině představují důležitý element poskytující cenné informace o vývoji evropské krajiny a o úloze člověka v procesu její přeměny. Cisterciácký řád pro takový typ studie nabízí přímo ideální casuistiku. A „cisterciácká krajina“, pokud je mi tento termín dovolen, i budovatelská koncepce řádu přináší řadu příkladů, které ke studiu přímo vybízejí. I přesto, že mnohé řádové charakteristiky jsou ukazatelem společného unitárního systému, se tento systém jeví sice jako zřejmý, avšak doposud systematicky neobjasněný. Jako na částečně vyčerpané téma snad můžeme nahlížet na problematiku

Obr. 1. Opatství Velehrad, přístup od východu. Foto: Jana Michalčáková, 2015.

cisterciácké architektury, která je předmětem mnohaletého kontinuálního studia dlouhé řady badatelů.¹ Ale v případě studií cisterciácké krajiny, do níž byla opatství zasazována a jejíž preventivní selekce je jedním z osobitých řádových rysů, jsme dnes ještě, trůfám si říci, na počátku velmi dlouhé badatelské cesty.

■ Poznámky

1 Na tradice dlouhé řady autorů věnujících se problematice cisterciácké architektury navazuje v 21. století například Matthias Untermann, *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*, Berlin 2001.

Tento příspěvek nepřímo vychází z konfrontační studie cisterciácké Moravy a cisterciácké fundační politiky sicilské, která vznikla díky spolupráci s kolegyní z římské univerzity Sapienza, Robertou Cerone.² Měla původně za cíl komparaci architektonické dekorace, avšak přinesla některá zajímavá objasnění týkající se politického pozadí cisterciáckých fundací, jejich hranic a důležitosti fenoménu místa ve smyslu, jak jej popsal Christian Norberg-Schulz: nejprve v roce 1975 v příspěvku *Význam a architektura*³ a později, v roce 1979, v *díle Genius Loci*⁴. Odtud tedy myšlenka o rozšíření původní komparativní studie moravského Velehradu⁵ i na Papežský stát a jeho snad nejvýznamnější cisterciácké fundace, kterými jsou opatství Fossanova⁶ a Casamari;⁷ cílem této studie je objasnění onoho „esprit cistercienne“, který byl vlastní opatstvím i krajině, jež je obklopovala, a to nejen v tzv. prvním řádovém období, ale i více jak padesát let po smrti svatého Bernarda z Clairvaux (1090–1153). Tento typ v poslední době se objevujících studií, ač se mohou na první pohled jevit jako metodologicky neodůvodněné komparace, představuje novou badatelskou hranici. Za všechny snad připomeňme inovativní přístup a práce profesorky Emilie Jamroziak z *University of Leeds*,⁸ které přispívají k rozšíření bádání o provázanosti řady cisterciáckých jevů, jež si hlubší analýzy jistě zaslouží.

Cisterciácký genius loci

Existuje „cisterciácký genius loci“, jak jej popisuje již zmiňovaný norský architekt a teoretik architektury? A pokud ano, na čem je založen? To je snad první otázka, kterou je potřeba si položit.

Aktivita cisterciáckého řádu, jeho svébytná architektura i řádem prováděné zásahy do krajiny jsou dokladem bohaté skupiny takzvaných „existenčních možností“, jimiž Norberg-Schulz definuje „signifikanční nebo symbolické formy v dějinách kultury“, na nichž evropské dějiny stojí. A právě jejich analýza představuje důležitý krok k vymezení fenoménu cisterciáckého prostoru a umožňuje definovat termín „cisterciácký genius loci“. Tento fenomén je vlastní nejen cisterciáckým stavbám a prostoru, který vymezují a který je jimi samozřejmě podmíněn, ale i samotné krajině. I krajinu je třeba považovat za nedílnou součást projevu cisterciáckého řádu a zhmotnění jeho myšlenky, kde každé opatství je definovatelné coby *locus* vybudovaný za určitým cílem a podmíněný aktivitami, ke kterým v něm a v jeho blízkosti dochází: ten vymezuje „imago mundi“, jehož řád je „ovládán formou a naplněn smyslem“, jak uvádí Ludwig Mies van der Rohe v předmluvě ke knize *Vom Bau der Kirche*¹¹ německého architekta Rudolfa Schwarze z roku 1963.

V případě opatství je obraz světa, *imago mundi*, paralelou pro Nebeský Jeruzalém, pro cisterciácký řád definovaný ve studii Goffreda Vitiho.¹² Nebeský Jeruzalém představuje Norberg-Schulzovu vertikální „axis mundi“. Je však potřeba zmínit i autorem popsanou osu horizontální.¹³ Tyto osy společně vytvářejí rámec (avšak nikoliv hranici), který je sice vymezen strukturou a duchem, „geniem loci“, avšak není jím limitován: jeho působení přesahuje zdi opatství a proniká do krajiny.

V rámci interní existenční struktury, představované opatstvím, docházelo k takovým aktivitám, které nezbytně ovlivnily vznik jednotlivých prostor a tím i jejich strukturálních definic: každá část opatství (chrám, refektář, ambit, brunehaus aj.) byla striktně provázána se specifickou činností, orientující a doprovázející každého člena řádu, tedy „uživatele“, představovala synonymum pro aktivity uvnitř se odehrávající. Tohle pevné pravidlo bylo přeneseno i za brány jednotlivých opatství. Byl to tento přesah v rámci horizontální osy, který umožnil vznik „cisterciáckého fenoménu místa“¹⁴; jeho rozšíření z nitra opatství do okolního prostředí podnítilo tvorbu „cisterciácké krajiny“ v okamžiku, kdy se působení řádu uzavřeného do své klauzury přesunulo do prostoru jeho okolí a stávalo se veřejným. Opatství, která byla ve svém nitru nositeli celé série existenčních možností definujících povahu prostředí (v rámci unitární sítě řádu více či méně se replikujících), tímto způsobem umožnila v první polovině 12. století vytvoření specifického cisterciáckého, striktně organizovaného, rychle se rozšiřujícího nadnárodního evropského prostoru.

Křesťanská vokace, každodenní působení vycházející nejen z náboženských aktivit a intelektuální činnosti, ale i z manuální práce, zanechaly stopy, které nevyhnutelně společnost v dobou rozdělené Evropě 12. století přeměňovaly a sjednocovaly. Prvopočátek unitární středověké Evropy lze jistě spatřovat v benediktinské síti opatství, která představovala již v 9. století významný a propracovaný správní systém. Avšak díky multifunkčnímu působení cisterciáků byla Evropa přetvořena v celistvý kontinent stojící na svých křesťanských základech, který mohl využívat cisterciáckého organizovaného systému práce a hospodářství, šířeného mezi jednotlivými opatstvími demokratickou cestou (opírající se o pravidelná jednání Kapitul), bez hierarchického uspořádání benediktinského typu.

Vznik „umělých“ míst

Jakým způsobem docházelo k této transformaci? Do série přírodních míst, jejichž vyhledávání se řídilo striktními specifickými pravidly, byla progresivně usazována – hledající původní tradici Benediktovy jeskyně – místa

nová, umělá.¹⁵ Benediktova jeskyně a její uchování v cisterciácké tradici představovaly sice jistou kontinuitu mezi benediktinským a cisterciáckým světem, ten si však nastavil nová pravidla, kterými bylo nutno se při osazování nových opatství řídit: byla budována v údolích, často při vodních tocích – v některých případech přímo na nich –, s ambitem v převážné většině případů umístěným (z důvodu povětrnostních vlivů) na jižní straně chrámu, často v oblastech, které před zahájením řádových hospodářských aktivit vyžadovaly důslednou bonifikaci terénu. Tímto způsobem byla odlehlá Benediktova jeskyně zbavována své samoty a vytvořila jádro hospodářského dění.¹⁶ Docházelo tak k inovaci „kosmické krajiny“, oné

■ Poznámky

2 Roberta Cerone – Jana Michalčáková, *Contesti cistercensi a confronto: committenza e soluzioni costruttive in Moravia e in Sicilia (secc. XII–XIII)*, in: *Czech and Slovak Journal of Humanities* 2/2014, s. 6–17.

3 Christian Norberg-Schulz, *Il significato e l'architettura*, in: *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* IV, 1975, s. 10.

4 Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*, Milano 1979, s. 7–8.

5 Leopold Janauschek, *Originum Cisterciensium*, vol. I, Wien 1877, č. 547.

6 Ibidem, č. 90.

7 Ibidem, č. 143.

8 Emilia Jamroziak, *Survival and success on medieval borders: Cistercian houses in medieval Scotland and Pomerania from the twelfth to the late fourteenth century*, Turnhout 2011. – Eadem, *Rievaulx abbey and its social context 1132–1300: memory, locality and networks*, Turnhout 2013.

9 Norberg-Schulz (pozn. 3), s. 10.

10 Norberg-Schulz, *La chiesa come imago mundi*, in: *Architettura e spazio sacro nella modernità*, Milano 1992, s. 45–46.

11 Ludwig Mies van der Rohe, *Předmluva*, in: Rudolf Schwarz, *Vom Bau der Kirche* – italský překlad *Costruire la chiesa. Il senso liturgico nell'architettura sacra*, Brescia 1999, s. 27.

12 Goffredo Viti, *L'architettura Cistercense nel segno della Gerusalemme Celeste, Città di Vita XL*, 1985, s. 63–82.

13 Norberg-Schulz (pozn. 3), s. 6.

14 Fenomén místa je podle Norberg-Schulzova konceptu „definován svým charakterem, nebo atmosférou, a jde o místo totálně kvalitativní, které nemůže být omezeno na žádnou ze svých jednotlivých charakteristik (...), jež v sobě nesou povahu prostředí“, viz Norberg-Schulz (pozn. 4), s. 7–8.

15 Pro definici fenoménů umělých míst viz Norberg-Schulz (pozn. 4), s. 50.

16 Srv. Giraldu Cambrensis, *Speculum Ecclesiae* (ed. John Sherren Brewer, *Opera IV*), 1873. I přesto, že je tento klerik z Walesu k cisterciákům a jejich aktivitám více

2

3

pouště původních asketů, místa původně nad jiné typického pro odchod ze světského společenství, v němž začalo vznikat (vedle neomyšlených náboženských aktivit) cisterciácké hospodářství a od něj odvislá ekonomika. Po vzoru Norberg-Schulzova pohledu je tedy vhodné analyzovat právě tato „umělá místa a jejich vztah k různým rovinám prostředí“, ¹⁷ která je obklopovala, a povšimnout si systému šíření cisterciáckých hospodářských a ekonomických pravidel a jejich progresivního vlivu na okolní krajinu.

Ale vraťme se nyní k tématu Nebeského Jeruzaléma a k jeho popisu, jak je uveden ve Zjevení Janově. ¹⁸ Ponechme stranou detailní popis materiálového složení staveb, které zcela jistě oslní svým legendárním bohatstvím, a povšimněme si popisu dvou velmi důležitých topografických prvků: „*Měl mohutnou a vysokou hradbu s dvanácti branami...*“, ¹⁹ přičemž „*tři brány byly z východu, tři brány ze severu, tři brány z jihu a tři brány ze západu*“. ²⁰ Ideálními a podstatnými součástmi tohoto města jsou tedy silné a vysoké zdi a dvanáct bran. A dále: „*Jeho brány se ve dne nikdy nebudou zavírat*“, ²¹ avšak „*rozhodně do něj nevejde nic znečišťujícího ani působícího ohavnost a lež*“. ²² Brány zde mají plnit nejen funkci vstupu a zajistit vztah mezi vnitřním a vnějším prostředím – městem a jeho okolím – na něm víceméně závislým, avšak v širším slova smyslu mají zajišťovat i filtr, v němž se rozhoduje, kdo může vstoupit, kdo je součástí organismu společenství a kdo ne, kdo z něj může mít prospěch, za podmínky, že jeho hodnoty jsou v souladu s hodnotami střeženými uvnitř. V prorocké a eschatologické vizi textu je velmi jasně uvedeno, že do něj bude přenesena „*sláva a čest národů, však rozhodně do něj nevejde nic nesvatého*“. ²³ Zde jsou jasně uvedeny podmínky pro vstup do společenství pro ty, kteří se sta-

nou součástí města Nebeského Jeruzaléma, tedy Města s jasně vymezenou společenskou rolí: bude shromažďovat bohatství víry, kulturní, ale i společenské a ekonomické. Díky omezenému prostoru se mezi obyvateli a přichozími budou lépe šířit nejen myšlenky, ale i technologie. Tohle vše v prostoru se stanovenou hranicí – zdmi oddělujícími prostor uvnitř a vně. Je to jasný signál inkluze, ale i exkluze, a to fyzické, morální, náboženské, politické, technické, sociální, hospodářské a ekonomické: kdo není zajedno se zde rozvíjenými myšlenkami a ideály, automaticky není součástí Města; v tomto popisu nejde o město starověké urbanistické koncepce, ve kterém role hradby byla omezena díky propracovanému obrannému systému legií. Jde o model města středověkého, navyklého na obrannou válku, která se objevila v závěru římského impéria. Město s hradbami, které jsou budovány za účelem obrany všech významnějších ekonomických lokalit, nejen těch velkých. Uvnitř či vně, to je i princip vlastní cisterciáckému opatství. Princip vycházející z kontextu náboženského, plně však odpovídající hodnotám společenským i ekonomickým. Princip poplatný době, jehož charakteristikou je i zmiňovaný „esprit cistercien“, který svým systémem hodnot důsledně ovlivnil i zemědělskou výrobu, hospodářské techniky a technologie, jejichž projevy zanechaly v okolí své stopy. Právě ty, které jsou dokladem charakteristické cisterciácké krajiny.

Cisterciácký Velehrad

Morava představovala na počátku 13. století vhodné prostředí pro uskutečňování tzv. „mýtu pustiny“ – modlit se, pracovat a žít dle původních řádových pravidel vycházejících z benediktinské koncepce. I přesto, že velehradská fundace spadá do pokročilé fáze dějin „cisterciácké Evropy“, a dalo by se tudíž před-

Obr. 2. Opatství Fossanova, vstup do opatství, střední Itálie. Foto: Jana Michalčáková, 2015.

Obr. 3. Opatství Casamari, vstup do opatství, střední Itálie. Foto: Jana Michalčáková, 2015.

pokládat, že „esprit cistercien“ této fundace – ona bernardinská výrazová tradice ²⁴ a její charakteristické cisterciácké stavební tvarosloví, jež podleho místním vlivům ²⁵ – je vhodným příkladem pro zamyšlení nad dějinami krajiny nejen v oblasti střední Evropy, ale i prostorem nabízejícím se pro výzkum cisterciáckých tradic a fenoménů a jejich vlivů na pozdější kulturu řádovou, laickou, hospodářskou, městskou i venkovskou. Příchod představitelů řádu na Moravu, který byl zprostředkován českými politicko-kulturními vztahy několik desítek let po

■ Poznámky

než kritický, přiznává jim výjimečné možnosti přetváření krajiny.

¹⁷ Norberg-Schulz (pozn. 4), s. 58.

¹⁸ Zj 21, 10–23 (dle Českého ekumenického překladu).

¹⁹ Zj 21, 12.

²⁰ Zj 21, 13.

²¹ Zj 21, 25.

²² Zj 21, 27.

²³ Zj 21, 26–27.

²⁴ Vyjádřená v Bernardových textech: *Apologia ad Guillelmum Sancti-Theodorici Abbatem* (1124) a *De Consideratione ad Eugenium Tertium Libri Quinque* (1148–1153). Viz Romano Amerio, *Apologia ad Guillelmum Sancti Theodorici Abbatem* (ed. Ferruccio Gastaldelli, *Opere di san Bernardo*), Milano 1984, s. 121–219. – Pietro Zerbi, *idem*, s. 760–939.

²⁵ Jeho řádové konstrukční a formální DNA je ve skutečnosti i dnes dobře rozeznatelné v pozmeněných kontextech, které zdánlivě s cisterciáckým řádem nemají spojitost.

vzniku prvních fundací v Čechách, je svědectvím progresivní cisterciácké kolonizace, která má co do činění s vládní politikou. Je ukázkovým příkladem řádového zakladatelského modu, týkajícího se pohraničních oblastí.²⁶ Na rozdíl od opatství Sedlec,²⁷ první české fundace založené v roce 1142 na území soukromého fundátora, byla velehradská fundace sice podpořena olomouckým biskupem Robertem (? – 1240), ale šlo především o politický projekt královské rodiny, markraběte Jindřicha (1160–1222) a krále Přemysla Otakara I. (1155–1230). Fundace byla v neposlední řadě rovněž zhmotněním snah o ustálení moravsko-uherského pomezí, ke kterému došlo právě až s příchodem cisterciáků, kteří zde představili a začali aplikovat svůj projekt transformace myšlení a hospodářství. Tuto progresivní stabilizaci je možno sledovat nejprve v oblastech původního majetku velehradského opatství, které v době fundace nečítalo příliš rozsáhlé pozemkové državy: dle diplomatického falza,²⁸ které pevně stanovilo i hranici, šlo o statek s kostelem sv. Jana a 4 vsi, Boršice, Zlechov, Huštěnovice a Kostelany. Na klášterních majetcích, které se v roce 1208 dostaly pod ochranu papeže Inocence III.,²⁹ je vedle vlastního nastavení práv řehole možné sledovat i charakter statků a aktivit, které zde byly provozovány, či v budoucnu provozovány měly být: grangie – hospodářské dvory; louky, lesy, pole, lesní i otevřené pastviny, vody a mlýny. Jedná se o pevně stanovený majetek, který musel být spravován s cílem umožnění každodenního chodu opatství. To znamená, že aktivity na něm provozované měly být v režii řádových mnichů a díky jejich znalostem a praxi konsolidované v rámci řádových zkušeností bylo zajišťováno jejich šíření a přenos do nově přidružených oblastí. To však neznamenalo, že obyvatelstvo až do jejich příchodu zemědělskou praxi nevykonávalo. Opak je samozřejmě pravdou. Přínos řádu však spočíval ve faktu, že až do jeho příchodu neměla lokální společenství takto otevřený a organizovaný přístup k rychle se šířícím znalostem. I získání vsí Jarošov³⁰ a Skoršice³¹ s vrchem vhodným k vysazení vinice ve 20. letech 13. století je dokladem další aktivity typické pro řádovou hospodářskou politiku. Desátek z devatenácti vsí měl podporovat nejen nově vznikající hospodářské aktivity, ale rovněž stavbu opatství. V roce 1221 se stává majetkem velehradským i ves Žalkovice³² a od roku 1222 jsou klášterní majetky nejen v oblasti hradištské, ale i opavské.³³

Společně s vysvěcením klášterního kostela v roce 1228 byly určeny pevné hranice působnosti a definitivně a jmenovitě ustanoven majetek. V oblasti hradištské se jednalo o 1 trhovou ves a 24 vsí, na Opavsku 2 vsi a 2 dvory, na

Břeclavsku 4 vsi a 1 dvůr a několik lokalit vzdálených mimo zmiňované správní celky – mlýny a dvory. Celkem šlo o 49 lokalit, které byly v listině Inocence IV. z roku 1250³⁴ rozšířeny na 57, přičemž k největšímu rozšíření došlo především v oblasti Opavska. Je nutno připomenout, že tyto donátorské aktivity nemohou být považovány za jakýsi automatismus. Je známa řada příkladů fundací, které i přesto, že na počátku disponovaly dostatečným vlastnictvím zaručujícím soběstačnost opatství – jak to ostatně vyžadovala řádová pravidla –, nebyly schopny aktivního budování Nebeského Jeruzaléma a rozšiřování jeho působnosti. Tato donátorská aktivita musí být tudíž chápána jako výraz vložené důvěry a ocenění aktivit nejen náboženského, ale i hospodářského charakteru, za cílem postupné kolonizace nových území a jejich aktivního zařazení do právoplatných územně správních celků.

Je evidentní, že hospodářská aktivita velehradských cisterciáků v lokalitách, které čítaly nižší počty obyvatel než samotná města, byla nanejvýš potřebná a vítaná, neboť umožnila propojení nově se rozvíjejících moravských lokalit navzájem a jejich provázání s již existující cisterciáckou správní sítí českou a evropskou, kterou proudily ucelené informační domény náboženského, hospodářského i technického charakteru. Pěstování zemědělských plodin, chov ryb, zpracování mléka, vinařství a výroba stavebního materiálu představovaly jen některé aktivity, které díky řádové politice a mnišským aktivitám mohly být v relativně krátkém čase předány a aplikovány na ty lokality, do kterých by se bez příchodu cisterciáků sice postupem doby dostaly, ale v čase nepoměrně delším, a především bez možnosti propracovaného systému jejich aktivace, který byl cisterciákům vlastní. Na něm vystavěli velehradští cisterciáci své dvousetleté úspěchy v hledání „podstaty Benediktovy jeskyně“ a Bernardovy asketické přísnosti, o které na Velehradě přišli následkem husitského tažení 12. ledna 1421. I přesto však cisterciácká hranice Nebeského Jeruzaléma byla posunuta a zaručila obyvatelům uvnitř i v okolí prostor pro duchovní a inovativní každodenní aktivity.

Byla možná cisterciácká kolonizace Papežského státu?

Pokud aplikace hledání pustiny byla úspěšná na Moravě, v jaké souvislosti s ní může být Papežský stát, rozkládající se v místě a okolí, které přináleželo starověkému Římu, z jehož tradice se nikdy ani definitivně nevymanil? Tady bylo hledání mýtu pustiny těžší. Pro dobu velehradské fundace je však vhodné pokusit se o srovnání se dvěma opatstvími nacházejícími se jižně od Říma: Fossanova a Casamari. I přesto, že

tato dvě opatství byla součástí jiné filiační linie – Clairvaux (Velehrad přináležel k filiační linii Morimond, která se stala exkluzivním fundátorem cisterciáckých opatství v našich zemích) – umožňují analyzovat a konfrontovat cisterciácký *modus operandi* ve stejném čase v odlišné geopolitické oblasti. Paralely, které z analýzy vyplývají, představují podobné charakteristiky. Opatství Fossanova bylo prvním cisterciáckým opatstvím na území Papežského státu. Po jeho založení v roce 1135 následovalo riskantní budování opatství Tre Fontane³⁵ v roce 1140. Samotný svatý Bernard nebyl příliš nakloněn myšlence cisterciácké fundace v blízkosti Říma³⁶ a k založení opatství došlo spíše bravurní kličkou provedenou papežem Inocencem II. (1130–1143) nežli z rozhodnutí Kapituly – papež jednoduše mnichy vedené opatem Paganellim do nového opatství San Salvatore di Scandria převedl rovnou do Tre Fontane. Připomeňme tedy, že jak Tre Fontane, tak Casamari byly výsledkem politik vyrovnávání se s tíživou římskou tradicí benediktinů, kteří v otevřeném politickém boji papežského schizmatu (uzavřeného až rokem 1138) otevřeně podpořili benediktina Pietra Pierleoniho, vzdoropapeže Anacleta II. A byli to právě cisterciáci, a především svatý Bernard, kteří se bezvýhradně postavili za regulérně zvoleného papeže Inocence II., Gregoria Papareschiho. Není tedy proto divu, že papež Inocenc II. cítil potřebu v nepřátelském Římě a v celém Papežském státu usadit řád, který jej po dobu schizmatu podporoval. Není možné předpokládat, že římská situace se po smrti Anacleta³⁷ změnila a papež Inocenc II. byl bezvýhradně přijat jak římským klérem, tak

■ Poznámky

26 Je vhodné v tuto chvíli opominout zakladatelský režim politických fundací, jež vznikaly s jasným politickým záměrem v hustě obydlených částech Evropy, jako tomu bylo v případě fundací Morimondo u Milána či Tre Fontane v Římě.

27 Janauschek, *Originum* (pozn. 4), č. 191.

28 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae (CDM) II.* (1200–1240).

29 Ibidem, č. 39, č. 76.

30 Ibidem, č. 106.

31 Ibidem, č. 104.

32 Ibidem, č. 117.

33 Ibidem, č. 107.

34 CDM III, č. 155.

35 Janauschek (pozn. 4), č. 151.

36 Monaco cistercense trappista, *S. Paolo e le Tre Fontane, XXII secoli di storia messi in luce da un monaco cistercense trappista*, Roma 1938, s. 31.

37 I Cistercensi nel Mezzogiorno medievale, in: *Atti del Convegno internazionale di studio (Martano-Latiano-Lecce, 25–27 febbraio 1991)*, Galatina 1994, s. 91–116.

i lidem. Bylo potřeba obrovského diplomatického úsilí, aby si tento papež udržel svou pozici v jemu až do předcházejícího dne nepřátelském městě. V roce 1138 se cisterciácký řád, který měl na rozdíl od několikasetleté tradice benediktinů historii dlouhou pouze čtyři desetiletí, stal oporou papeže, a tím i významným hráčem na poli diplomatickém a politickém. Opatství Tre Fontane a Casamari začala záhy splňovat potřeby nových opěrných bodů v papežské politice, významné pro vytváření nových hranic geopolitických a politických, ale i hranic vyvíjejících se uvnitř církevního systému. Tytéž hranice, jejichž budování a ochrana se staly dalším významným elementem cisterciácké tradice a přetrvaly až do počátku 13. století. Stavební historie přestaveb opatství Fossanova a Casamari spadá do stejného období jako stavební historie velehradského opatství: nový opatský kostel ve Fossanově byl vysvěcen v roce 1208 a posvěcení základního kamene opatství v Casamari rukou Inocence III. (1198–1216) nese datum 1203, proběhlo tedy v době zakládání velehradské fundace. To jsou paralely s velehradským opatstvím (datování 1215/20–1240 je všeobecně vědeckou komunitou přijato).³⁸ V tuto chvíli by jistě byla na místě i analýza onoho *morbus aedificandi*, o kterém hovoří Antonio Cadei,³⁹ když hodnotí cisterciáckou architekturu na sklonku 12. a na počátku 13. století, a který seriózně znepokojoval řádové špičky, avšak zaměříme se i zde na budování oné pomyslné cisterciácké hranice, která má oddělit cisterciácký Nebeský Jeruzalém, tento privilegovaný svět, od okolí. O jakém okolí zde vlastně můžeme hovořit? Nešlo o oblasti, které na kolonizaci ještě čekaly, jak jsme viděli u velehradského případu. Zde se jednalo o nastavení hranice mezi Papežským státem a státem sicilským, hranice tvořené silným diplomatickým vlivem, neboť především na přelomu 12. a 13. století, v době působení opata Giralda,⁴⁰ v tomto opatství se hrávali cisterciáci jednu z nejvýznamnějších rolí na evropském diplomatickém poli. Bylo to právě toto období, kdy vrcholila diplomatická tradice sv. Bernarda a cisterciácký řád již plně nahradil v těchto úlohách řád benediktinský. Dokladem byl právě vyvíjející se vztah Papežského státu a Sicílie, dvou sousedních státních uskupení, jejichž hranice procházela sledovanou oblastí. Opatství Casamari disponovalo císařskou ochranou a od švábského domu, nejen od Fridricha II., obdrželo celou řadu donací a privilegií.⁴¹ Tato oblast tedy představovala onu pomyslnou hranici mezi dvěma silnými politickými uskupeními, kde se sehrával diplomatický boj mezi Nebeským Jeruzalémem a samotným Fridrichem II. a sférami jejich vlivů. V nelehkém období přípravy V. křížové výpravy

(1217–1221), kdy vyvrcholila kolísavost vztahu Fridricha II. k papežskému stolci, představoval Fridrichův vztah s řádem, podtržený jeho donátorskými aktivitami, onu hranici nejen geopolitickou, ale i diplomatickou. Opatství bylo jakousi předsunutou jednotkou, oblastí kontaktů dvou států, které se snažily místa hojně využívat ke svým politickým cílům. I přesto, že snaha o vytvoření Nebeského Jeruzaléma v těchto místech by se zdála poněkud nedůvěryhodná, jako taková musí být pochopena. Šlo o nárazníkovou zónu, na které se stýkaly dva pomyslné světy, světy odlišného bytí, papežský a Fridrichův, kdy jeden bez druhého nemohly existovat, ale ani se nemohly cele akceptovat.

Cisterciácká krajina mezi Moravou a Papežským státem

V obou analyzovaných případech, moravském i středoitalském, jsou jasné analogie mezi politickou gescí papeže Inocence III. a olomouckého biskupa Roberta. Jednotlivá opatství představovala zcela jistě bašty křesťanské víry, ale plnily i roli odlišnou. Inocenc III. se potýkal s hranicí sicilského státu a jeho stresujícím vlivem.⁴² Biskup Robert, jehož politické úsilí šlo ruku v ruce s tendencemi moravského markraběte Vladislava Jindřicha a jeho královského bratra Přemysla Otakara I., viděl v opatství přirozenou podporu v gesci hraničních oblastí Moravy, státu Arpádovců, ale i samotných Čech.⁴³ Nemělo by zůstat bez povšimnutí, že tato hranice se definitivně ustálila až s příchodem velehradských cisterciáků.

Je evidentní, že cisterciácký řád a jeho opatství plnily v oblastech, kam jeho členové přicházeli, především významnou roli náboženskou. Ta by však neexistovala bez dlouhé řady aktivit adekvátně vedených na poli geopolitickém a hospodářském, vně samotných opatství. Tento přesah za zdi Nebeského Jeruzaléma dal vzniknout novému prostoru přetvářenému dle cisterciáckých pravidel, která v celoevropském kontextu, tam kde řád působil, představovala novou hranici mezi kosmickou krajinou a krajinou kultivovanou formami cisterciáckého bytí.

Připomenout tuto roli řádu a jeho opatství, uvědomit si jejich úlohu a pozici v rámci celoevropského kontextu znamená adekvátně porozumět nejen evropskému prostoru, ale i myšlenkám, které daly vzniknout evropské krajině; právě té, která stála u zrodu krajiny dnešní. Změřit v budoucnu nová bádání na hospodářskou a ekonomickou úlohu řádové politiky a její působení na aktivity vedoucí k transformaci krajiny v co nejširším komparativním pojetí by se mohlo jevit jako zajímavé *desideratum*, které dá možnost pro vytvoření kvalitní premisy pro dnes tak aktuální studie krajiny barokní, povede k novému objasnění její hlubší dimenze

a k porozumění novým formám, kterými – abych použila i v závěru Norberg-Schulzových slov – „člověk stavěl svůj svět“.⁴⁴

■ Poznámky

38 Miloslav Pojsl, *Velehrad: stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera*, Brno 1990, s. 44–45. – Jiří Kutšan, *Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách*, Praha 1983, s. 332.

39 Antonio Cadei, *Scultura architettonica cistercense e i cantieri monastici*, in: *Cistercensi e il Lazio, Atti delle Giornate di studio dell'Istituto di storia dell'arte dell'Università di Roma: 17–21 maggio 1977*, Roma 1978, s. 162.

40 Federico Farina – Igino Vona, *L'abate Giraldo di Casamari, amico fraterno di Gioacchino da Fiore, legato pontificio in Germania, in Francia, in Inghilterra, promotore del nuovo complesso monastico, arcivescovo di Reggio Calabria*, Casamari 1998.

41 L. De Persiis, *La badia o trappa di Casamari nel suo doppio aspetto monumentale e storico*, Roma 1878, s. 66–73.

42 Maria Teresa Caciorgna, *L'abbazia di Fossanova: vicende e problemi di un'abbazia tra Stato della Chiesa e Regno (secolo XII–XIII)*, in: *Monachesimo cistercense nella Marittima medievale. Storia e Arte*, Casamari 2002, s. 91–28. – Eadem, *La politica di Innocenzo III nel Lazio*, in: *Innocenzo III Urbis et Orbis*, in: *Atti del Congresso internazionale*, Roma 9–15 settembre 1998, Roma 2003, s. 691–726. – Tommaso di Carpegna Falconieri, *Libertas ecclesiae e riforma nel Lazio di Innocenzo III*, *Nuovi studi storici* LV, 2003, s. 727–748. – Sandro Carocci, *Patrimonium beati Petri et fidelitas. Continuità e innovazione nella concezione innoceniana dei domini pontifici*, in: *Atti del Congresso internazionale, Roma 9–15 settembre 1998*, Roma 2003, s. 668–690.

43 Miloslav Pojsl, *Tradice velkomoravského ústředí ve středověku*, in: *Cisterciáci na Moravě. Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu*, *Sborník z konference konané 11. a 12. listopadu 2005 na Cyrilometodějské teologické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci*, Olomouc 2006, s. 223. – Martin Hoferka, *Slovensko-moravské pomezí*, in: idem, s. 212–215. – Metoděj Zemek, *Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století: Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy*, Brno 1972. – Jiří Mitáček, „*Campus Lucsko*“ – *proměny jedné otázky*, in: Luděk Galuška – Pavel Kouřil – Jiří Mitáček, *Východní Morava v 10. až 14. století*, Brno 2008, s. 155–167. – Martin Wihoda, *Morava v době knížecí 906–1197*, Praha 2010, s. 64, 122 ad.

44 Norberg-Schulz (pozn. 4), s. 51.